

Canabae legionis i Germania Inferior

Af Niels Bargfeldt

”Denn ein Schwarm von Marketendern, Händlern der verschiedensten Art, Kneipwirten, Dirnen, einer sehr gemischte und abenteuerliche Gesellschaft, war stets dem römischen Heere gefolgt, und solche Elemente hat es natürlich in der Nähe von 10.000 Mann immer gegeben. Aber solidere Leute kamen hinzu.” (Sadée 1925, s.53)

De fleste vil formentlig godtage en sådan udtalelse uden at kende noget til emnet. For det er meget naturligt at forestille sig, at tilstedeværelsen af så mange mænd i deres bedste alder skulle tiltrække folk af både den første og den anden kaliber. Citatet forekommer ganske vist en smule muntert, selvom livet omkring legionen formentligt ofte har været alt andet end lystigt. Men for soldaten har langt den mindste del af opholdet ved rigets grænse været fyldt med krig.

Det følgende er ikke noget forsøg på at genskabe den menige legionærs liv, når han ikke var i kamp, men derimod at sætte noget af kulissen for livet omkring legionslejren. Her har de forskellige grupper af mennesker, som citatet nævner, spillet en væsentlig rolle. Både de, der har tjent legionens behov, de, der har tjent den enkelte legionærs behov, og de, der har tjent sine egne behov. Det er klart, at der ofte har været tale om en kombination af ovenstående interessesfærer. Dette understreger, at der her er en gråzone mellem det civile og det militære liv, og at det ville være håbløst at udelukke såvel legionærernes gøren og laden som ”de andre”.

Canabae legionis repræsenterer på mange måder denne gråzone og bliver dermed kulissen for livets gang blandt disse mennesker. Her vil det primære fokus være på kulisserne - altså på de rester af bygninger, der er fundet i canabae legionis.

Som de civile omkring legionen er jeg dømt til at følge i legionærernes fodspor til rigets grænser, og eftersom disse grænser er ganske vidtstrakte, vil jeg her indskrænke mig til en enkelt provins, Germania Inferior. Denne provins husede på trods af sin ringe størrelse flere legioner i tidens løb. Desuden gennemlevede provinsen foruden perioder med krig og stor ødelæggelse også længere perioder med fred. Førstnævnte er bestemmende for, at legionerne overhovedet opholdt sig i provinsen, sidstnævnte for, at der foreligger blivende arkæologiske spor af bygninger i canabae legionis at undersøge. Eftersom Romerriget er en gigantisk størrelse både i areal og tid, har jeg set mig nødsaget til at begrænse mig til tiden frem til år 100 e.v.t.

Canabae legionis

Canabae legionis er betegnelsen for det bebyggede område, der skyder op omkring legionslejren, oftest blot benævnt canabae. Denne bebyggelse ligger inden for det militære område, der hører til lejren, hvilket betyder, at den er underlagt hæren og dermed lejrkommandanten (Fischer 2001, s.67). For så vidt adskiller begrebet sig ikke meget fra de såkaldte auxiliarvici, der er den tilsvarende bebyggelse omkring auxiliarenhedernes fæstninger.

Can(n)abae er egentlig betegnelsen for let byggeri tilhørende handlende og er et låneord fra græsk for lette bygningskonstruktioner – *καταβόσις* (Petrikovit 1991, s.169).

Allerede tilbage i republikken, længe inden romerne nåede Rhinen, fortælles om folk, der fulgte med legionen rundt. Under sin tid i Spanien beskyldte P. Cornelius Scipio Africanus Numantinus disse folk for at være grunden til dårlig disciplin og forviste dem fra lejren (Appian, Iber. 85). En lignende opfattelse går igen hos Q. Caecilius Metellus under krigen mod Jugurtha (Sallust, bellum Jugurtha 45). Om dette afspejler gængs opfattelse af følget, og om de to havde held med at fordrive disse folk, er ikke til at bedømme. Fænomenet eksisterede i hvert fald stadig i 1. årh. e.v.t. i forbindelse med den tidlige kejsertids noget anderledes professionelle hær. Disse mennesker, som følger legionerne, omtales af bl.a. Tacitus som ”lixae ac negotiatores” (Tacitus, annalium liber II,62). Den præcise definition på disse lixae, som er til stede ved siden af de handlende (negotiatores), er uvis; ofte oversættes ordet blot med ”de, der følger lejren” (Petrikovit 1991, s.169). Jeg vil imidlertid gerne understrege, at canabae ikke blot er beboelsessted for handlende og andre civilister, men at området også indeholdt bygninger med en mere direkte tilknytning til lejren.

Canabae er på sin vis en parasit, der lever af legionen, men den indgår samtidig i et symbiotisk forhold til gavn for begge parter. Dette er ensbetydende med, at den til en vis grad følger legionens byggemønster, som Petrikovits opdeler i tre faser: I første fase under marchen er der tale om teltlejr, der efterlader forsvindende lidt

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

arkæologisk materiale. I anden fase opholder legionen sig i længere tid på et bestemt sted, f.eks. i vinterkvarter, hvor der opføres mere permanent bebyggelse. Endelig er der tredje fase, hvor legionen i et længere tidsrum er bosat i en bestemt garnison (Petrikovits 1991, s.353-354). Fra provinsen Germania Inferior kendes fra historiske kilder fem garnisonssteder for legionerne (fig.1). Der er tale om Bonn/Bonna, Köln/Colonia Claudia Ara Agrippinesium, Neuss/Novaesium, Nijmegen/Noviomagus og Xanten/Vetera. Hvad Köln angår, er det stadig usikkert, hvor legionslejren lå. Historiske kilder nævner at bl.a. legio I og XX på et tidspunkt var placeret i området (Tacitus, annalium liber I,37). Skønt man ofte har identificeret den nordlige del af den senere Colonia Claudia Ara Agrippinesium som stedet, hvor disse to legioner lå i lejr (Gechter 1979, s.95), er der langt fra enighed herom, og der findes intet konkret bevis for en bestemt placering af lejren (Eck 2004, s.81). Under disse omstændigheder lønner det sig derfor ikke at bruge megen tid på en evt. canabae.

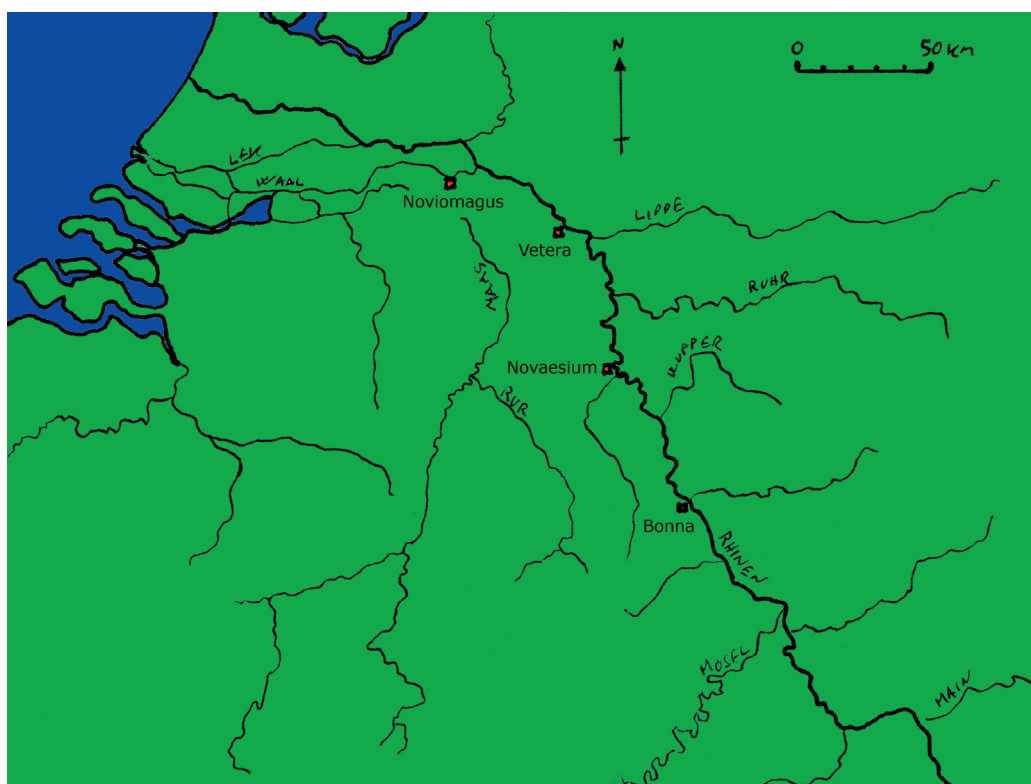

Fig.1: De romerske legioner i Germania Inferior

Forskningshistorie

I bøger om Germania Inferior og den romerske hær generelt har udforskningen af canabae legionis som oftest ikke strakt sig længere end til et løst citat fra en antik kilde, som f.eks. Tacitus (Tacitus, hist.4,22) eller en mere eller mindre fantasifuld udlægning af en persons gravindskrift. Der er imidlertid foretaget udgravninger i canabae legionis i Germania Inferior, og en vis datamængde er til rådighed. Ikke desto mindre bør man holde sig for øje, at canabae legionis oftest er blevet undersøgt som en sidegevinst ved udgravninger af selve legionslejrene. Hvert områdes forskningshistorie indeholder problemer og begrænsninger – ikke overraskende, sådan forholder det sig jo gerne.

I Bonn går udgravningshistorien 200 år tilbage, og på trods af det, eller måske netop derfor, er vores viden om de forskellige bygninger omkring lejren fortvivlende lille. Igennem hele det 19.årh. rapporteres om et utal af fund fra selve lejren, samt fra området udenfor (fig.2), men i værste fald er der ikke tale om andet end en anekdote og i bedste om nogle fortolkninger af murrester uden datering (Schultze 1901, s.91-104). Med hensyn til de nødudgravninger, der er blevet foretaget i det 20.årh. er vi noget bedre informeret, men de er stadigvæk kun dråber i havet.

Da udgravningerne blev indledt i det romerske Neuss (fig.3) døjede man ikke, som i Bonn, med et tæt bebygget område, og arkæologen Koenen kunne derfor omkring skiftet til det 20.årh. gå direkte i lag med udgravningen af større arealer (Koenen 1904). Selvom det på dette tidspunkt i arkæologiens historie var den romerske hær, der havde forskningens bevågenhed, kastede Koenen sig også senere ud i udgravninger i canabae-arealet (Petrikovits

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

1961, s.449). Desværre blev Neuss museum ramt under et bombeangreb i 1945 og udgravningsplaner og -rapporter gik i denne forbindelse tabt. I dag er eneste dokumentation for hans canabae-udgravning en kort beretning i Bonner Jahrbücher (Lehner & Oelmann 1926, s.369-370) samt en kopi af planen i 1:200, som blev opbevaret i Landesmuseum Bonn (Haberey 1949, s.346). Siden hen har nødudgravninger tilføjet ny viden.

På Hunerberg i Nijmegen (fig.4) kom der først fokus på canabae i 1970'erne, men efterfølgende gennemgik områderne vest og øst for lejren gennemgribende udgravninger.

Syd for Xanten ved Birten på Fürstenberg lå legionslejren Vetera I (fig.6), som omtales af Tacitus (Tacitus, hist.4,22). Senere flyttedes lejren mod øst, Vetera II. Denne er desværre blevet skyllet væk af ændringer i Rhinens løb og befinder sig i dag under Baggersee (Horn 1987, s.625). Området ved Fürstenberg indtager en særlig plads inden for udgravningerne af Germania Inferiors legionslejre, for i modsætning til de andre lokaliteter er Fürstenberg ikke senere blevet komplet overbygget. Dette har uden tvivl været medvirkende til, at man har kunnet lave gode rekonstruktioner af Vetera I's indre bebyggelse. Desværre begrænser disse sig næsten udelukkende til selve lejren, og uhyre lidt er gjort for at undersøge den omkringliggende canabae. Interessen for området går helt tilbage til det 16.årh., men så godt som intet er ordentligt registreret (Hanel 1995, s.8-9). I starten af det 20.årh. fortog man to gennemgribende udgravninger i lejren (Horn 1987, s.620). Det er slående, at den smule, vi ved om canabae, er fremkommet mere eller mindre ved tilfældighedernes spil: I 1908 opstod der problemer med arbejdet i selve lejrområdet, og i mangel af bedre at give sig til udlagde udgraverne to lange søgesnit mod øst ud fra området ved den neronske lejrs østport. Her fandt man rester af canabae. Da det efterfølgende viste sig, at stedet var græsningsareal for kreaturer, vendte udgraverne ikke tilbage hertil. Ved en anden lejlighed fik problemerne i lejrområdet kombineret med et kraftigt regnskyl folkene til at søge tilflugt under træerne i arenaen ved Birten. Arenaens grundrids er bevaret i landskabet pga. af stedets tidlige identifikation med et martyrium. Da udgraverne nu alligevel opholdt sig her, kunne de ligeså godt få noget fra hånden og udgravede derfor snit i jordvoldene (Lehner 1910, s.259-260). Ved nødudgravninger sydøst for lejren foretaget efter anden Verdenskrig fandt man 60 grave, som af udgraverne blev forbundet med indbyggere i canabae (Hanel 1995, s.14-15).

Bonna (fig.2)

Med den lange tilstedeværelse af legioner i Bonna havde canabae her den længste levetid i provinsen. I 40'erne e.v.t. stationeredes legio I Germanica på stedet (Fischer 2001, s.15). Efter Bataveropstanden i 69/70 e.v.t. erstattedes denne legion af legio XXI Rapax, som genopførte lejren i sten. Fra 83 e.v.t. overtog legio I Minervia og forblev der frem til slutningen af 3.årh. e.v.t.(Horn 1987, s.372-373).

Den lange levetid for canabae og det faktum, at mange fund er blevet gjort tidligt og dermed ikke tilstrækkeligt dokumenteret eller dateret, gør det svært at adskille, hvilke strukturer, der hører til bebyggelsen i 1.årh. e.v.t. Bestemmelse af udstrækningen af canabae er derfor vanskelig. Den synes at have haft størst udbredelse syd for lejren, og skønt der er rapporteret om fund fra vestsiden, lader den til at have dækket et mindre areal her. Fra de tidligste udgravninger og frem er man flere gange stødt på det romerske vejne, og har dermed kunnet danne sig et overblik over hovedvejenes generelle forløb (Sadée 1925, s.52, Niessen 1956, s.28 & Horn 1987, s.366).

I 1876 fandt man angiveligt et thermeanlæg og et tempel ca. 250m syd for lejrens sydport (Schultzer 1901, s.91). Et andet formodet thermeanlæg (måske et rigt hus/herberg eller begge dele) dukkede op lidt over en km syd for lejren (Schultze 1901, s.94-95). Andre beretninger fortæller, at der lå en butik eller et ærksted med billige smykker lige syd for lejren og et læderværksted mod vest (Lehner 1903, s.179-181). Bevarede dele af de her nævnte bygninger

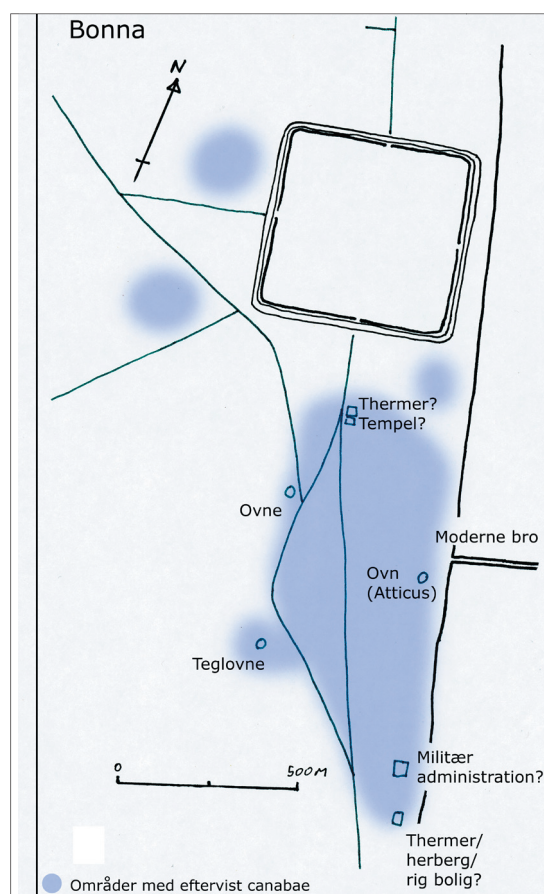

Fig.2: Canabae og legionslejre i Bonna

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

var primært i sten, men de forbindes ikke med præcise dateringer (Shultze 1901, s.91-104).

I området umiddelbart nord for de sydlige ”thermer” fandt man i 1980’erne en gruppe bygninger, der menes at have udgjort en enhed med tilknytning til militæret. Angiveligt skulle der ikke være tale om et kastel eller en befæstning, men om et erhvervs- og administrationskompleks, hvortil der er knyttet en bolig med eget bad. Området var i brug fra augustæisk tid og ind i anden halvdel af 3.årh. e.v.t. Undervejs gennemgik bygningerne flere ombygninger (Kaiser 1996, s.69-70).

Til de bedre registrerede fund hører en række ovne. Umiddelbart syd for Rhinbroens vestende fandt man omkring skiftet til det 20.årh. en pottemagerovn, hvis indhold stammer fra første halvdel af 1.årh. e.v.t. Hvorvidt der her er tale om en del af den tidligste canabae, eller om den går tilbage til tiden før legio I Germanica’s ankomst, er så spørgsmålet (Lehner 1901, s.221-222). Noget af keramikken bar efter sigende navnet Atticus. Dette ville ikke vække den store opsigt, hvis ikke der i Trier var fundet lignende keramik med indskriften ”Atticus fe(cit) kanabis Bon(nensibus)” (Sadée 1925, s.54). I samme område er der fundet efterladenskaber fra kobber- og jernforarbejdning i tiden omkring 100 e.v.t. (Kaiser 1996, s.70).

Udgravningen af 12 pottemagerovne ca. 450m syd for legionslejren hører til de nyere fund. Disse ovne, hvis nederste dele var ganske velbevarede, indeholdt keramik fra sen tiberisk periode til ind i claudisk tid. I det begrænsede udgravningsfelt fandt man ingen spor af bygninger tilhørende pottemagerværkstedet, derimod en stor mængde gruber med affald fra claudisk tid. Efter at ovnene gik ud af brug, lader det til, at området blev planeret og brugt (usikkert til hvad) frem til år 70 e.v.t. (Baumewerd-Schmidt 2000, s. 312-313).

Længere mod syd, under det nuværende universitet, er der af to omgange blevet udgravet dele af store teglovne, som blev anvendt af legio I Minervia. De udgravede ovne skal formentlig dateres relativt sent i forhold til den her relevante periode, men stedet var forinden lagerplads for ler og før det arbejdsareal med affald fra afbrænding af træ, hvilket går tilbage til midten af 1.årh. e.v.t. (Lehner 1927, s.267 & Barfield, Wentscher, Wild 1962, s.348).

Vores viden om Bonn’s canabae i 1.årh. e.v.t. er dermed sporadisk. Hvad tidlige tider angår, mener M. Gechter, der leder dele af udgravningerne i Bonn, at man endnu ikke har bygningsfund i canabae fra første periode af legionslejren i 40’erne e.v.t., men aktivitet i området er bekræftet af enkeltfund (Gechter 2000, s.314-315). De ovenfornævnte to områder med pottemagerovne lader til at bekræfte dette. Det kunne altså beskrives som et driftigt erhvervscenter for keramik, og ved inddragelse af bygningerne fundet i det 19.årh., som et område med kulturelle og religiøse aktiviteter.

Ud fra fundene er det muligt, som Schultzer gjorde, at argumentere for, at canabae dækkede et mindre areal, og at dette ikke var særligt tæt bebygget (Schultzer 1901, s.103). Dette forekommer imidlertid ikke rigtigt tilfredsstillende. Såfremt vi ser overordnet på udbredelsen af canabae og ikke stopper, som her bestemt, ved slutningen af 1.årh. e.v.t., kan vi i dag dårligt give Schultzer ret i, at området var beskedent (til hans forsvar skal selvfølgelig siges, at meget er sket i de over hundrede år, der siden er gået). Fremstillingsstedet for tegl og ”det militære erhvervs/administrations-område”, der alment anses for at repræsentere canabae’s afgrænsning mod syd (Kaiser 1996, s.70), har ikke kun været enkeltstående komplekser i landskabet, ”thermerne” mod syd medregnet. Hvor meget af dette, der kan føres tilbage til tiden før 100 e.v.t., og hvor tæt bebyggelsen var, er til gengæld mere vanskeligt at bestemme. Alt i alt må Bonna-området med lejr, canabae og vicus, der skyder op længere mod syd i anden halvdel af 1.årh. e.v.t. (Andrikopoulou-Strack 1996, 442), have haft en betragtelig befolkning.

Helt at udelade fundene fra 2.årh. e.v.t. ville, som nævnt, være letsindigt. Her tænker jeg specielt på teglovnene. Selv om ovnene som sådan dateres noget senere end skiftet til 2.årh. e.v.t., synes der at have været lignende aktivitet et godt stykke tilbage i tid. Spørgsmålet bliver derfor, om det er urimeligt at forestille sig, at stedet blev anvendt til fremstilling af legionstegl, allerede fra legio I Minervia’s ankomst i 83 e.v.t. Ja, muligvis blev den ældre arbejdsflade benyttet allerede af de foregående legioner, skønt deres stempler endnu ikke er fundet (Kaiser 1996, s. 69).

Ved nyere udgravninger er der gjort fund af de i canabae og auxiliarvicus ofte registrerede langstrakte huse (se Nijmegen), men i Bonn kan undersøgte faser af sådanne ikke dateres til før 2.årh. e.v.t. (Gechter 2000, s.314). Dette betyder ikke, at de ikke var til stede. Hvad angår de i det 19.årh. identificerede bygninger, er det vanskeligt at indpasse disse inden for tidsrammen, især eftersom de beskrives som stenbyggeri (Schultzer 1901, s.95 & 99), og fordi stedet forbliver garnisonsby længe efter udløbet af 1.årh. e.v.t.

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

Således byder Bonn ved første øjekast på en masse materiale for den her opførte canabae, men ved nærmere eftersyn viser det sig vanskeligt at placere visse bygninger tilbage i det 1. årh. e.v.t. Ganske vist er der bevaret faser af "militærkomplekset" mod syd, der går langt tilbage i tid. Disse er imidlertid ikke særligt udsagnsgivende for canabae som sådan, men kan måske være eksempel på, hvilke slags bygninger man kan forvente at finde ved canabae's afgrænsning.

Hvad erhvervsarealer angår, er vi noget bedre hjulpet, primært inden for keramik- og tegl- fremstilling, der takket være ovnene er registreret på flere lokaliteter. Keramikfabrikation kan spores tilbage til canabae's spæde begyndelse i 40'erne e.v.t., og bringer os måske oven i købet lidt tættere på en af stedets beboere, Atticus. Teglfabrikationen vidner til gengæld om legionens tilstedeværelse udenfor lejren.

Novaesium (fig.3)

Området ved Neuss indeholder spor af mindst 12 lejrfaser. Den sidste er et auxiliær-kastel, der opførtes i 2. årh. e.v.t. midt i en af de tidligere lejrområder, og som ikke kommer på tale her. De første lejre blev bygget og ombygget med korte intervaller (fem år i gennemsnit) fra 19-16 f.v.t. til 43 e.v.t., i landskabet øst for den såkaldte Meertal. Hvilke enheder, der benyttede disse lejre, vides ikke, men indskriftfragmenter tyder på udveksling mellem både legionstropper og auxiliær-enheder (Müller 1975. s.386).

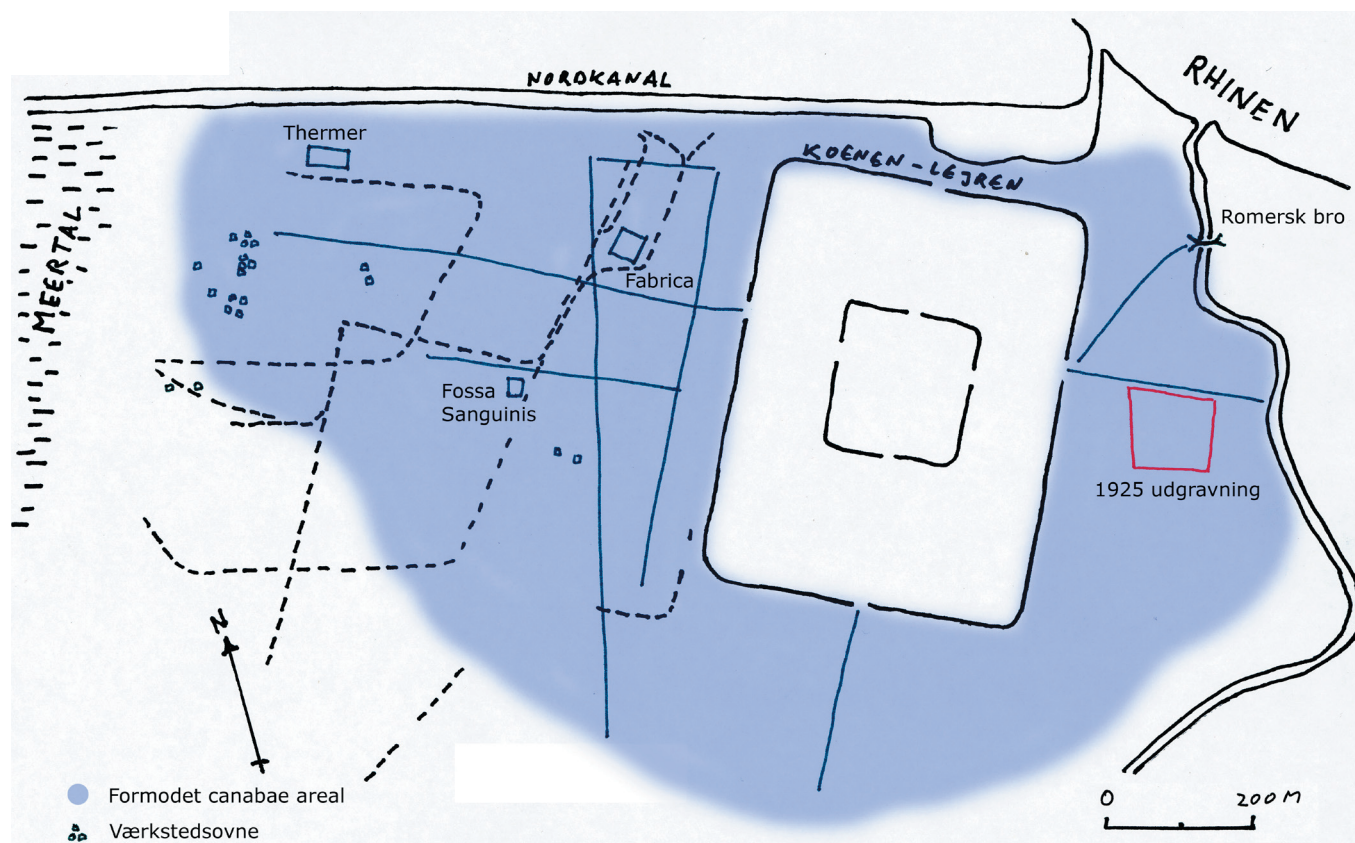

Fig.3: Forskellige faser af lejren i Novaesium samt canabae

Udgravningerne efter 2. Verdenskrig har givet os flere oplysninger om det område, hvor de tidligste legionslejre lå. Disse lejres udstrækning mod vest er ikke fundet, men de strakte sig sandsynligvis til den sumpede Meertal. Lejrene, der går tilbage til den allertidligste romerske tilstedeværelse i Germania, er af den polygonale irregulære form, der genfindes ved både Nijmegen og Xanten (Petrikovits 1961, s.4470-71). I disse lejre i Neuss fandt man en række spor af bebyggelse (udover lejrbefæstningerne). De er blevet forbundet med lejrenes indre bygninger, men ingen af sporene kunne forbindes med de to første faser. Det menes derfor, at der er tale om f.eks. telte på denne tid (Petrikovits 1961, s.456-460). Fra de polygonale lejre i Neuss kender man en række håndværksovne, både smelteovne og pottemagerovne, hvoraf kun to mindre af sidstnævnte slags er sikkert dateret, nemlig til den

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

---

augustæiske periode (Müller 1975, s.394).

Hvad alle disse tidlige lejre angår, mener udgraverne kun at have spor af canabae fra tiberisk tid og kun i meget begrænset omfang på østsiden. Afgrænsningen forbinder de primært med tiberiske grave i området. De få bebyggelsesrester, der er til rådighed pga. senere jordaftag, tyder udelukkende på lette bygninger uden nogen særlig form for fundamentering. Dertil kommer muligvis en keramikovn fundet ganske tæt på Meertal. Denne hører tidsmæssigt sammen med lejrperiode F's befæstning, da den ligger uden for lejren placeres den i canabae (Müller 1975, s.394).

Den tidligere omtalte ugraver i Neuss, Koenen, identificerede den første stenfase af lejren. Denne flaviske lejr, som ligger længere mod øst end de tidligste, er siden hen blevet betegnet som Koenen-lejren. Det har imidlertid vist sig, at der forud for denne, var to byggefaser i træ på samme sted (Petrikovits 1961, s.474). Den første fase blev opført, da legio XVI kom til Novaesium i 43 e.v.t., og den sidste flaviske lejr, der blev bygget af legio VI Victrix efter Bataveropstanden, forbindes med den egentlige Koenen-lejr i sten. Denne blev formentligt forladt efter 103 e.v.t. (Horn 1987, s.585).

Om canabae tilhørende Koenen-lejren og dens forgængere har man kun en begrænset viden, hvilket skyldes senere tiders forarbejdning og fjernelse af store jordmængder samt byggeaktivitet (Petrikovits 1961, s.479). En mindre del af vejforløbet i bebyggelsen er blevet fastlagt (langs den ene vej fandt man en vandledning af træ), og enkelte bygninger er identificeret. 500-600m vest for Koenen-lejrens NV-hjørne er et thermeanlæg. Langt fra hele anlæggets grundplan er kendt, men på sin NV-SØ-akse har det været mindst 50m. Længst mod vest lå der et koldtandsbasin og lidt længere østpå et noget mindre opvarmet sidestykke hertil (Petrikovits 1961, s.479). Talrige tegl med legio XVI-stempel kunne indikere, at badet går tilbage til tiden før Bataveropstanden (Müller 1975, s.398).

Nær ved "Nordkanal", men tættere på lejren, udgravedes stolpehullesporene fra to horrea. Den største har en længde på 24m og en bredde på over 10m. Den anden er en anelse mindre, 20,5x14,3m. Begge anses for at være blevet ødelagt under Bataveropstanden. Herefter blev der over den ene bygget et noget mindre horreum (Müller 1975, s.397).

På trods af, at området er blevet brugt og genbrugt så mange gange, så det ikke har været muligt at udgrave et fuldstændigt hus (Petrikovits 1961, s.479 & Müller 1975, s.397), foreligger der visse generelle betragtninger af husene og værkstedsarealerne. De beskrives som langstrakte bygninger med gavlenderne mod vejforløbet. De var i bindingsværk med stolper og tværliggere, og de yngre af slagsen havde en teglsokkel. Kun sjældent var der benyttet fletværk. Enkelte bygninger havde kældre. Mod vest var der et område med pottemagerovne brugt i claudisk tid samt en række røgovne, smeltedigler og en enkelt teglovn (Müller 1975, s.398).

Ved nødudgravninger foretaget i 1980'erne og 1990'erne blev der frilagt dele af en bygning mellem ældre voldgravssystemer. Bygningen blev i kraft af sine fundamentforløb, samt fundene i og omkring den, forbundet med en militær fabrica for især bronzegenstande, men ligeledes med funktion som magasin. Bygningen er udlagt, så den tager hensyn til de tidligere voldgrave. At dømme ud fra enkeltfundene var denne fabrica i brug i claudisk og neronsk tid og blev formentligt ødelagt under Bataveropstanden (Sauer 1996, s.86-87).

De originale resultater af udgravningerne øst for Koenen-lejren foretaget i 1925 er, som tidligere nævnt, næsten gået tabt. Af den korte opsummering ved Lehner og Oelmann fremgår det dog, at man stødte på romerske murrester. Hvilke typer mur, der var tale om, og i hvilket omfang de var bevaret, beskrives ikke konkret, men efter alt at dømme drejede det sig om stensmure, og der var bevaret betydeligt mere end blot fundamentspor i jorden. En mængde stolpehuller fastslog desuden, at der for denne/disse stenbygning(er) var tale om ældre bebyggelsesspor. Ud fra stemplede teglfragmenter fra legio VI og keramikfund dateres stenbyggefaseren til tiden efter 70 e.v.t. og frem til begyndelsen af 2.årh. e.v.t., hvilket svarer til denne legions ophold på stedet (Koenen-lejren). Koenen selv anså bygningen for at være et praetorium (i dette tilfælde benyttede han ordet til at beskrive et statsherberg for højststående officielle besøgende; en af bygningerne i Nijmegen anses ofte for at have haft samme betydning, men der benyttedes et andet ord for fænomenet, mansio). Lehner og Oelmann foreslog derimod, ud fra beliggenhed og mangel på fund af et badeanlæg uden for lejren, at der er tale om thermer (Lehner & Oelmann 1926, s.369-370). Selvom det falder uden for tidsrammen, bør det i denne forbindelse nævnes, at man lige syd for lejr E's SØ-hjørne har fundet en såkaldt fossa sanguinis (en kultkælder) forbundet med Kybelekulen. At dømme efter enkeltfundene havde den en lang levetid, der strakte sig tilbage til første halvdel af 2.årh. e.v.t. De ældste fund er mønter fra starten af 2.årh. e.v.t. (Müller 1975, s.399).

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

Da udgravningerne efter 2. Verdenskrig var godt i gang, skrev Petrikovits, at yderligere tolkning af Novaesiums canabae måtte vente, til der var skabt overblik over enkeltfundene (Petrikovits 1961, s.479). Efterfølgende er en række af enkeltfundsgrupperne blevet publiceret hver for sig; senest er metalobjekterne fra udgravningerne katalogiseret i 2000 (Simpson 2000, s.VIII). En publikation om husene lader imidlertid stadig vente på sig, selvom det lader til, at Müller allerede i 1975 havde kendskab til flere bygninger både af beboelsesmæssig og erhvervsmæssig karakter (Müller 1975, s.398). Det ser ud til, at canabae er repræsenteret i en lang periode, ikke blot fra tiden efter Bataveropstanden, men også tilbage til claudisk tid. Ja, det er muligt, at vi skal helt tilbage til tiberisk tid.

Desværre lader der ikke til at være meget bevaret fra den tidligste tid. Der er primært tale om nogle ovne, som muligvis var placeret i canabae frem for inden for lejren. Kan vi forvente meget mere? Müller var af den opfattelse, at canabae på dette tidlige tidspunkt strakte sig 400m mod øst fra østporten og 100m mod syd fra sydporten, og at udbredelsen kan spores i placeringen af gravlæggelserne (Müller 1975, s.394). Som nævnt er der ikke bevaret hele grundrids af de tidlige letbyggede huse. Det samme gør sig gældende for andre områder end Germania Inferior (Petrikovits 1991, s.353). For så vidt er det ikke så underligt, at der for Novaesiums vedkommende kun er ringe spor efter bebyggelsen, hvis man tager de korte intervaller mellem de tidlige lejre i betragtning samt udskiftningen af forskellige troppeenheder. Nogle personer har ganske givet valgt at blive på stedet, når én enhed blev afløst af en anden; men andre har givet vis fulgt med til det nye garnisonssted. De korte tidsrum opfordrer ikke ligefrem til at gøre meget ud af fundamenteringen af husene, hvilket lader til at være en forudsætning for rimelige spor i dette område (Petrikovits 1961, s.479 & Müller 1975, s.397). Dette gør det unægteligt vanskeligt at rekonstruere de omgivelser, de tidlige canabae-beboere (og -brugere) bevægede sig rundt i. De få ovnfund, der muligvis kan knyttes til lejren, taler ikke desto mindre for håndværksaktivitet.

Når vi når frem til legio XVI 's ankomst i 43 e.v.t., tilbyder der sig straks et mere rigt syn på forholdene. Skønt vi for de enkelte huses vedkommende er forholdsvis dårligt informeret, er der nogle vigtige holdepunkter knyttet til omgivelserne. Ikke blot enkeltstående håndværkere lader sig nu placere i canabae, men også fabrica af større art. Det er muligt, at denne fabrica var knyttet til legionen (Sauer 1996, s.87). Til legio XVI's ophold knytter sig også badeanlægget mod vest, der vidner om aktiviteter af en helt anden art.

Ødelæggelseslagene i fabrica og horrea (Sauer 1996, s.86-87 & Müller 1975, s.397) fortæller om de følger, som Bataveropstanden havde for canabae, men den efterfølgende tid medførte fornyet byggeaktivitet. Desværre er resultaterne fra det største kompleks knyttet til denne periode gået tabt (Haberey 1949, s.346).

Meget lader sig stadigvæk være usagt vedrørende opbygningen af canabae, men det er muligt at drage en række nyttige konklusioner.

Når der kan siges meget lidt om den tidligste canabae fase, hænger dette ikke udelukkende sammen med forskningshistorien. I stigende grad synes egentlige begivenheder så som skiftende troppeenheder at sætte en grænse for, hvad vi kan forvente at finde.

Med den mere permanente stationering af legioner efter 43 e.v.t. bliver billedet straks et andet. Selvom vi stadig mangler publikationer, lader der til at være belæg for både beboelseskvarter og erhvervsvirksomhed. Hertil kan føjes thermer. Helt grundlæggende for udlægningen af canabaebebyggelsen er placeringen af en bygning som den nævnte fabrica, der følger de tidligere lejres anlæggelses-mønster i landskabet.

Noviomagus (fig.4 & 5)

Som tidligere nævnt har man i Nijmegen undersøgt canabae øst og vest for lejren, men langt fra hele canabae-området er udgravet.

I den seneste kampagne mod vest er et areal på ca. 3,5ha blevet udgravet (Haalebos 1998, s.33). Dette forholdsvis nyudgravede område præsenterer os for nogle muligheder, vi ikke kender fra de andre lokaliteter i Germania Inferior, hvor der oftest er tale om nødudgravninger (i forbindelse med canabae) på mindre arealer.

Området befinder sig næsten udelukkende indenfor V afgrænsningen af den enorme augustæiske lejr. Denne 45ha store garnison stammer fra de sidste årtier f.v.t.; den præcise datering er der uenighed om (Haalebos 1995, s.9 og 24 overfor Enckevort & Thijssen 2003, s.59). Lejrens voldgrave og vestport ses langs vestsiden af udgravningsarealet. Dette betyder, at vi ikke kan gøre os store forhåbninger om at genfinde strukturer tilhørende den augustæiske lejrs canabae i dette areal. Det bør nævnes, at man udover den augustæiske lejr og den noget senere

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

og mindre flaviske lejr har fundet spor af mellemliggende faser. Disse er desværre kun sikkert dokumenteret i kraft af sporene fra deres voldgrave (Haalebos 1995, s.6). I den udgravede flade finder man ud over materialet, som knytter sig til canabae bebyggelsen, også resterne af den augustæiske lejrs indre strukturer (Haalebos 1995, s.19-23 og Beilage I).

Befæstningen på Hunerberg, som canabae bygningerne i gravefeltet forbindes med, hører til i den flaviske periode og var hjem for legio X Gemina. Denne lejrs træbygninger blev fra 90'erne e.v.t. gradvist udbedret med konstruktioner i sten (Enckevort 2004, s.116).

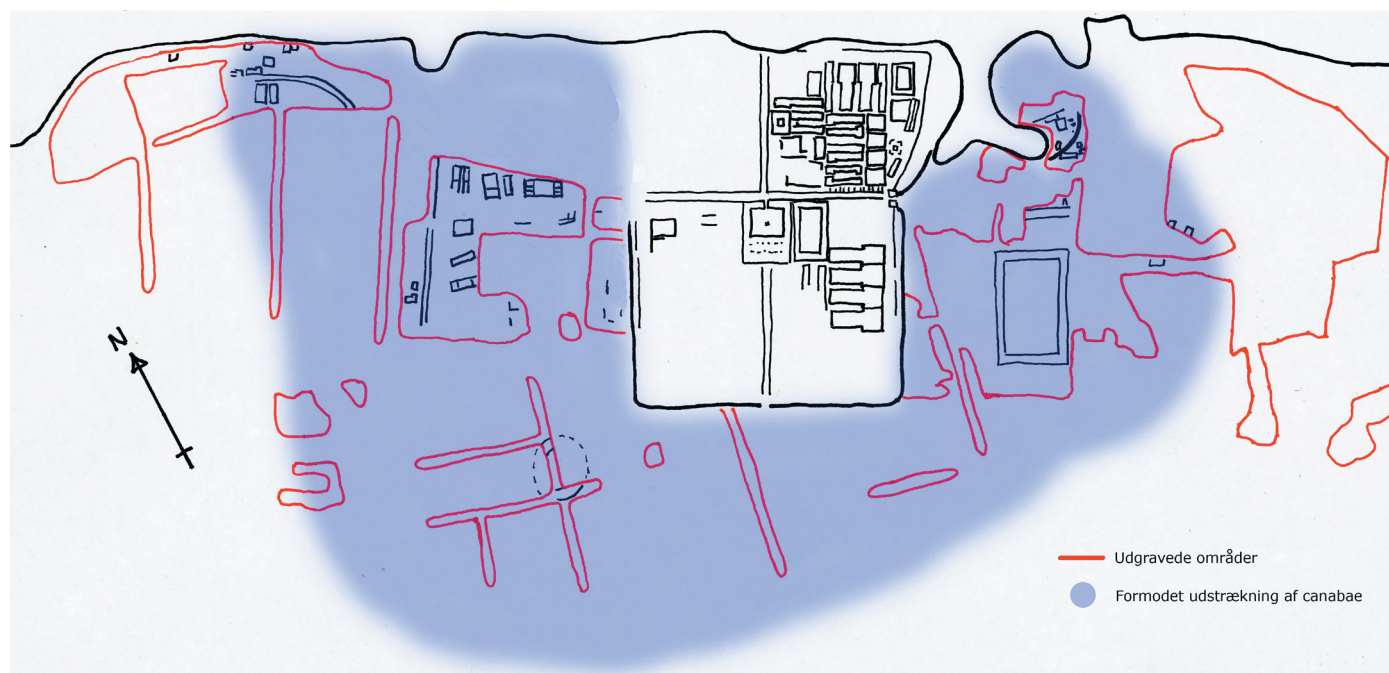

Fig.4: Hunerberg-fæstningen og omkringliggende strukturer

Helt centralt i canabae er vejnettet, som forbinder sig til udløberne af legionslejrens hovedveje. I den yderste nordkant af udgravningen befinder sig rester af udløberen af via principalis (fig.5, nr.1-3). Den er bevaret som et tykt gruslag, og sydsiden er markeret af tre grøfter. Grøfterne løber hen over en større affaldsgrube fra tidlig flaviske tid (Haalebos 1995, s.41). At dømme efter reder og bygningers orientering gør vejnettet dog også brug af den augustæiske lejrs inddelinger, hvor via principalis og via singularis stadigvæk kan spores (fig.5 grøn). Dertil kommer en gade, som løber Ø-V med en skæv vinkel på både det augustæiske og flaviske vejnet (fig.5 gul) (Haalebos 1998, s.34-35). Med til det overordnede billede af området hører voldgravene fra den store augustæiske fæstning, som var fyldt med affaldslag fra den flaviske tid (fig.5 blå) (Haalebos 1995, s.17). Langs vejnettet er der spor af canabae's bygninger. Langt de fleste af disse var træbygninger, men enkelte stenkonstruktioner er også til stede (Haalebos 1995, s.70-71).

Træhusene langs med hovedvejen har lange rektangulære grundrids med den smalle gavlede vendt mod vejen. Bagtil ligger der et åbent areal, som strækker sig ned til den augustæiske lejrs via principalis. Her finder man ofte en brønd. Næsten i alle husene er der fundet spor af arner opbygget på forskellig vis (i tegl/teglfragmenter og marksten, formen varierer), og i nogle af husene er der fundet rester af lergulv (Haalebos 1995, s.45-47). Selv om denne form er den dominerende hustype, er der også spor af andre byggetyper. Syd for de aflange huse er udgravet store dele af et 22m bredt peristyllhus (fig.5, nr.4) (Haalebos 1995, s.50). Dertil kommer to langstrakte huse, måske sammenbyggede, der er indrettet efter den augustæiske via singularis, men også efter gaden, der løber skævt på begge de andre vejnet (fig.5, nr.5-6). De er fundamenteret på anden vis end de øvrige huse og har i fundamentgrøfterne spor af stolper. Det vestlige hus adskiller sig yderligere ved at have fundamentering for en portico langs nordsiden (Haalebos 1995, s.50).

Af de enkelte stenbygninger, der forbindes med canabae, ligger den ene umiddelbart uden for de augustæiske voldgrave. Muren var i tuf, men er blevet næsten fuldstændigt fjernet i eftertiden. Talrige brudstykker af vægmaleri fortæller om husets udsmykning, men en egentlig rekonstruktion af malerarbejdet er desværre umuligt. Såfremt de mange fragmenter af lerrør, tegulae mammatae og tubuli fundet i omkreds af bygningen, rent faktisk hører til

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

dette hus, er der tale om, at bygningen havde opvarmning (Haalebos 1995, s.80-82).

Hypokaustanlæg som sådan, og ikke bare fragmenter af tegl, rør osv., er fundet andre steder i det udgravede område. Et godt eksempel på et sådant befinder sig i forbindelse med træbygningerne langs hovedvejen (fig.5, nr.7) (Haalebos 1995, s.76-78).

Den oftest omtalte del af den vestlige canabae er resterne af den store stenbygning i den østlige del af udgravningen. Den er forsøgt identificeret med diverse bygningstyper, primært mansio, horrea og fabrica. Med en størrelse på knap 40x25m og med sit bygningsmateriale adskiller den sig under alle omstændigheder fra de øvrige strukturer (fig.5, nr.8). Stort set intet er imidlertid bevaret af selve murene. Bygningen dateres i kraft af teglstempler til 90'erne e.v.t. (Haalebos 1995, s.71-72).

Værksteder kan ofte være svære at se direkte i strukturerne, hvorfor identifikationen tit beror på enkeltfundsmaterialet. Et eksempel herpå er koncentrationer af slagger, fundet også i andre canabae end i Nijmegen. De ses ofte som led i fremstilling af genstande med direkte relation til militære aktiviteter. Ikke desto mindre har man fundet en aldrig færdigforarbejdet bronzestatue af en gudinde, hvilket kan indikere, at også finere ting blev fremstillet i canabae (Haalebos 1995, s.64-66). Keramikfremstilling er der direkte spor af i kraft af de dertilhørende ovne. To eksempler på sådanne er fundet bag bygningerne langs hovedvejen (fig.5, 9 og 10). Den ene, nr. 9, befinder sig umiddelbart bagved og i hjørnet mellem to bygninger (Haalebos 1995, s.53-54).

Ser man på det udgravede område i dets helhed, aftager bebyggelsen mod syd, og i SV-hjørnet var der muligvis slet ingen (Haalebos 1998, s.34)

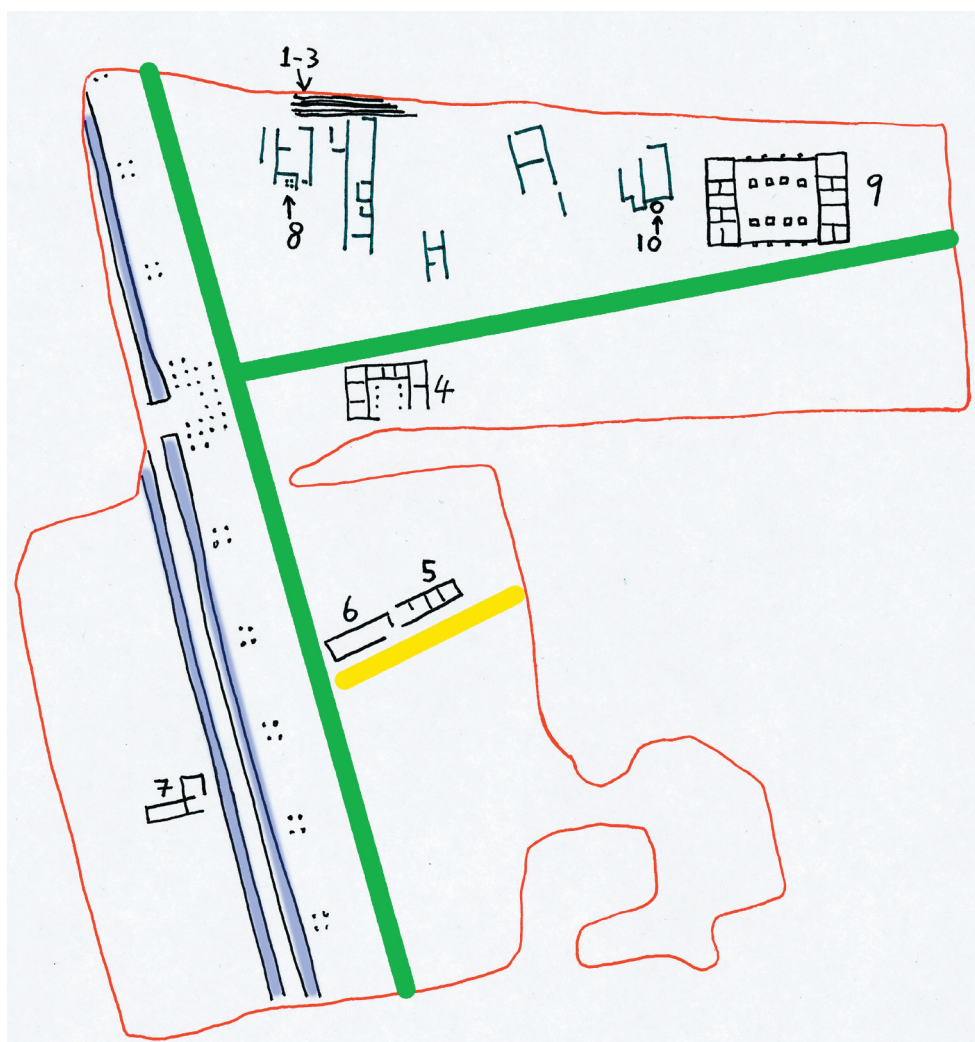

Fig.5: Udgravningsområdet vest for lejren i Noviomagus

Med til billedet af den vestlige del hører en række ældre udgravninger, først og fremmest koncentreret ca. 500m vest for NV-hjørnet af de flaviske lejre. Området indeholder to mindre veje. I syddelen af udgravningen fandt man et hus (22x9m), hvis første fase i træ senere var erstattet af sten. Umiddelbart vest herfor lå en anden stenbygning

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

---

bestående af en gård omgivet på to sider af rum, på én side af en mur og på den sidste side var formentlig af en åbning. Nord for vejene lå en større stenbygning på mindst 55x29m, og atter nord herfor, umiddelbart på kanten af skrænten, lå rester af begravelsesmonumenter. Husene er dateret til slutningen af 1. årh. e.v.t. (Bloemers 1980, s.54).

På østsiden af Hunerberg fandt man resterne af en bred grusvej, som fortsatte den flaviske befæstnings via *principalis* mod Kops plateau. På hver side af denne vej befandt sig afløbsrender. Syd for vejen, ca. 100m øst for lejren, lå et stort bygningsanlæg, på ca. 166x133m (Bloemers 1980, s.53). Bygningens indgang befandt sig formentligt på nordsiden ud mod vejen. Konstruktionen bestod af en stor åben plads omgivet på alle sider af rum med portico foran. I den centrale del af pladsen, var der spor efter mere end 50.000 små stolpehuller. Den præcise betydning af disse er usikker, men Enckevort foreslår, at de kan stamme fra en/et gigantisk hævet platform/gulv, der skulle forhindre erosion og en mudret plads (Enckevort 2002, s.389). Bygningen betegnes som forum og forbindes tidsmæssigt med stenbyggeriet, der finder sted i lejren fra omkring 90 e.v.t. og frem (Enckevort 2004, s.118-119).

Nord for vejen er et område blevet udgravet, hvor man har fundet spor af to større træhuse samt mindst seks mindre. Disse var omgivet af en form for palisade og sættes i forbindelse med håndværk. Her er der først og fremmest tale om glasforarbejdning, for selvom man ikke har fundet en glasovn, fandt man en grube med en større mængde glasskår, der sikkert skulle genbruges (Bloemers 1980, s.53). Husene er af den aflange type, nævnt i forbindelse med udgravningerne mod vest. Ud over disse bygninger var der i samme område to horrea samt en form for træcisterne (Enckevort 2002, s.387).

De senere udgravninger af det tidligere fort på Kops Plateau længere mod øst identificerede mindst 6 bygninger plus grupperinger af grave fra den flaviske periode. Den ene af de undersøgte bygninger anser udgraverne for at være til opstaldning (Enckevort 2002, s.388).

Området syd for lejren er kun lidt undersøgt. Selvom der er fundet spor efter både sten- og træbygninger, kendes hverken deres datering eller funktion. Til gengæld har man ud for SV-hjørnet af de flaviske lejre fundet tykke murforløb i tufblokke samt et tykt lag gult sand. Dette antages almindeligvis at have udgjort en del af canabae amfiteater (Bloemers 1980, s.55 & Haalebos 2000, s.51-53). Arenaens gulv mener man at have fundet på et lavere niveau, og mod sydvest fører en skrånende tilgang ned til arenaen. Amfiteatrets ydre mål er ca. 90m på den længste akse og ca. 75m på den korteste. Enkeltfundene tyder på, at stedet var i brug helt frem til slutningen af 2. årh. e.v.t., altså længe efter lejren var forladt (Bloemers 1980, s.56) (mere om amfiteater-begrebet omkring legionslejre under Vetera).

Ud fra det forelagte materiale synes vi så godt som udelukkende at have bevaret strukturer af canabae fra den flaviske periode og tiden derefter. I et vist omfang begrænser bygningerne sig til tiden frem til legio X Gemina's afmarch. Dette kunne forklares ved, at udgravningsarealerne for det meste befinder sig over ældre befæstninger, det være sig Hunerbergs augustæiske lejr eller fortet på Kops Plateau. Helt forklarer det dog ikke manglen på pre-flaviske strukturer. Ej heller kan det affærdiges med, at udgravningerne er for gamle og for dårligt publiceret. Selvfølgelig er det muligt, at senere brug af området har berøvet os sporene. Vi skulle umiddelbart forvente, at canabae fulgte lejrens bebyggelsesmønster (Petrikovits 1991, s.169), og skønt den augustæiske lejrs levetid langt fra strakte sig frem til den flaviske periode, var den i brug længe nok til at blive udstyret med træbygninger. Dette stemmer godt overens med det billede, vi får af de første lejrperioder i Neuss. Hvor den tidlige tid mangler fuldstændigt, er vi til gengæld godt informeret om tiden efter Bataveropstanden. Dette skyldes mængden af forskellige typer af bygninger, men måske først og fremmest udgravningerne mod vest. Som det bliver præsenteret af Haalebos (Haalebos 1995, s.39-108), udgør dette areal ganske vist kun en andel af canabae, men her er mulighed for at få et mere samlet indtryk af et sådan område.

De langstrakte huse kendes også fra andre canabaebebyggelser både i England (f.eks. Caerleon) og langs Donau (f.eks. Carnuntum) (Petrikovits 1991, s.353). Men de er ikke et fænomen, som udelukkende knytter sig til canabae. De ses også i andre sammenhænge, eksempelvis i *auxiliarvici* (Sommer 1997, s.45-46). Udover denne type hus er der også den langstrakte bygning med portico-facade langs den ene side (fig.5,5) samt peristylhuset. Af bygninger af mere officiel karakter er der den såkaldte *mansio*. Mod sydvest og mod øst har henholdsvis amfiteater og forum fyldt godt i landskabet. Fora i den størrelsesorden, vi ser det her, er ikke noget særsyn i forbindelse med canabae, og selv om de ikke er identificeret ved nogle af de andre legionslejre i Germania Inferior, kender man

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

f.eks. et fra Vindonissa med målene 138x122 (altså lidt mindre), og fra Carnuntum det enorme 226x182m store forum (Enckevort 2002, s.389).

Først og fremmest er det slående, hvorledes canabae tilpasser sig allerede eksisterende elementer i området. Hvorfor har man blot indordnet sig efter de augustæiske voldgrave og vejforløb i stedet for at planere og udlægge en ordnet bosættelse? Anlæggelsen af en vej, der løber skævt på både det augustæiske og det flaviske vejnet står i slående kontrast til de meget ordnede forhold i selve lejren.

Med til billedet af Noviomagus hører ovne og værkstedsareal, der omfatter såvel ovne placeret bag de langstrakte huse som gruber med materiale til genbrug.

Nijmegen/Noviomagus' canabae byder dermed på et bredt spektrum af forskelligartet byggeri. Her findes både den gængse langstrakte husform, peristylhuset samt forskellige andre mere eller mindre opført i sten. Til billedet hører vægmaleri, opvarmningsanlæg plus forskellige erhverv. Større bygninger og anlæg af mere officiel art var placeret herimellem. Forum, mansio og amfiteater må have været markante træk i bybilledet.

Vejnettet virker overordnet meget regelret med de langstrakte bygninger liggende side ved side langs lejrens udfaldsveje. Ved at gå mere i detaljer finder man imidlertid rester af ældre vejforløb og tilføjelse af andre veje, der virker en smule tilfældigt udlagt. Som en del af bebyggelsen har de gamle voldgrave stadig ligget åbne og er blevet brugt til alskens affald.

Vetera (fig.6)

Som ved de andre lejre, er den seneste lejrperiode bedst undersøgt. På Fürstenberg drejer det sig om den neronske såkaldte stenlejr, der imidlertid langt fra er den første militære tilstedeværelse på stedet. Men på samme vis som de øvrige steder ved man uhyre lidt om de foregående, der næsten udelukkende er identificeret i kraft af brudstykker af voldgrave og voldsystemer (Detten 1999, 411-414). I det undersøgte område fandt man de samme irregulære fæstningsarealer, der kendetegner de tidlige lejre i Neuss.

Fordelingen af de mange søgesnit giver et tydeligt indtryk af udgravernes primære formål, nemlig legionslejren. Som tidligere nævnt blev der imidlertid lagt få søgegrøfter i det omkringliggende areal. To af disse løb i forlængelse af hinanden ØNØ fra den neronske fæstnings østmur, ca. midtvejs mellem SØ-hjørnet og lejrens østlige port. I søgegrøften nærmest lejren identificerede udgraverne ingen strukturer. Til gengæld indeholdt den yderste flere fundamentspor. De nederste lag indeholdt ifølge Lehner en række render fra trækonstruktionsfundamenter. Herover var der fundamentgrave med grus nederst og et enkelt sted var der ligeledes bevaret tre skifter af tuffundamentet. Over dette fandt man et tykt brandlag med forbrændte tegl foroven (Lehner 1910, s.256). Desværre gør det smalle snit, at det ikke er muligt at rekonstruere nogle af bygningernes grundplan, men den lave tufstenssokkel menes at have båret bindingsværkshuse med tegltag (Hanel 1995, s.312). Manglen på fundamenter i den inderste grøft

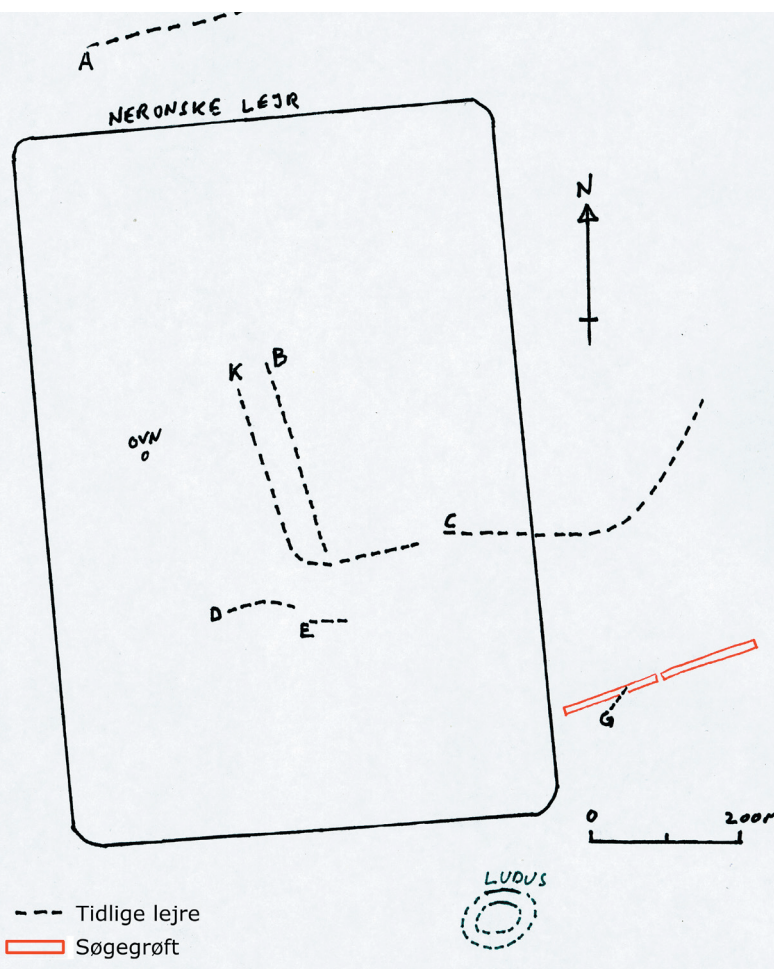

Fig.6: Vetera I og de få kendte områder af canabae

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

svarede overens med en anden søgegrøft, beliggende på den diametralt modsatte side af lejren, hvor man heller ikke fandt noget (Lehner 1910, s.256).

Af større bygningsværker i canabae, hvoraf nogle typer er blevet præsenteret på de andre lokaliteter, kendes kun en enkelt, nemlig amfiteatret ved Birten. Til gengæld er Vetera I det eneste sted, hvor et sådant er helt sikkert dokumenteret. I dag fremstår amfiteatret som nævnt stadig i landskabet, fordi man førhen antog det for at være stedet for den hellige Viktors martyrium. Selvom det dateres til samme tid som den såkaldte stenlejr, lader det til, at der, for amfiteatrets vedkommende, var tale om en trækonstruktion og sammenskovlede jordvolde (Lehner 1910, s.259-260).

Under officersbeboelsen K i den neronske lejr lå det nederste af en pottemagerovn, der indeholdt materiale fra 40'erne og 50'erne e.v.t. Det er blevet antaget, at denne ovn hørte til fasen af lejrbebyggelse kaldet K-K', og at den dermed lå ca. 130m uden for lejren, hvilket ville forbinde den med canabae, der gik forud for den neronske lejr (M) (Böcking 1974, s.145-146). Senere hen er den imidlertid blevet forbundet med sporene af en claudisk befæstning, der dukkede op under kabeludlægning længere mod nord i 1974 og 1979. Til denne periode knyttes også de tidligere fund af et valetudinarium (lejrhospital). Selvom man ikke kender den vestlige og østlige begrænsning af lejren, er det sandsynligt, at ovnen var en del af selve denne (Hanel 1995, s.303-306).

Vor sparsomme viden om canabae omkring Vetera I, baseret på de for os i dag noget specielle udgravningsomstændigheder, har, sammenholdt med en passage fra Tacitus, dannet grundlag for flere antagelser angående emnet. I Tacitus' skildring af begivenhederne omkring belejringen af Vetera under Bataveropstanden, omtales et nærvedliggende beboelsesområde med ordene "in modum municipium" (Tacitus historiae, 4,22). Området havde i fredsperioden vokset sig så stort, at det blev beordret ødelagt af legaterne for ikke at være til hjælp for belejrerne. Ofte er denne passus blevet tolket som lejrens canabae (eks. Böcking 1974, s.162 og Horn 1987, s.624). Andre, som f.eks. Fischer, har været mere tilbøjelige til at identificere passagen med den før-koloniale bebyggelse ved Colonia Ulpia Traiana (Fischer 2001, s.12). Man kan spørge sig selv, hvor meget der ville være vundet ved at ødelægge denne bebyggelse, som trods alt befinder sig et pænt stykke fra lejren, frem for selve canabae. Det er selvfølgelig også muligt, at Tacitus på dette sted ikke skelner strengt mellem de to.

En anden gængs antagelse beror på det manglende materiale i søgegrøfterne nærmest lejren. Det fik allerede Lehner til at konstatere, at et bælte på ca. 100m omkring lejren må være blevet holdt fri for bebyggelse af strategiske hensyn (Lehner 1910, s.256). Umiddelbart virker det som et meget plausibelt hensyn at tage, men om man rent faktisk kan lade de udgravede arealer være bevis herfor, er mere tvivlsomt. Ser vi på eksemplet fra Nijmegen, varierer bebyggelses- tætheden i canabae ganske betydeligt, med den største koncentration omkring lejrens udfaldsveje.

Skønt Vetera's amfiteater er det eneste helt sikre eksempel fra legionslejrene i Germania Inferior, er det bestemt ikke enestående for canabae som sådan, og der lå formentligt et amfiteater ved alle legionslejrene. Petrikovits foretrækker betegnelsen ludus for disse amfiteatre (Petrikovits 1991, s.177). Det hænger sammen med bygningens funktion, der primært anses for at have været træningssted for legionærerne, og ikke blot det gængse underholdningstiltag, vi normalt forbinder med amfiteatre. Betydningen skulle kunne aflæses af størrelsesforholdet mellem cavea og arena. I ludus gøres cavea mindre i forhold til arena, sammenlignet med det tilsvarende forhold i amfiteatret. Dette kommer tydeligt til udtryk ved sammenligning mellem Donau-lokaliteten Carnuntums ludus i canabae og civilbyens amfiteater (Petrikovits 1991, s.177-179). Når jeg her har brugt ordet amfiteater frem for ludus, er det udelukkende fordi man i litteraturen næsten altid henviser til disse ludi under betegnelsen amfiteatre. Ud over våben træningen i ludus/amfiteater var der nær lejrene et andet åbent øvelsesareal, hvis beliggenhed man har genfundet ved bl.a. legio II's lejr i Caerleon (i England). Ved denne lejr var der ligeledes et ludus/amfiteater af sten (Petrikovits 1991, s.177).

I Nijmegen og Neuss har man fundet væsentlige dele af canabae ved udgravningen af de augustæiske og tiberiske lejre. I Vetera I har man næsten udelukkende gravet inden for den neronske fæstnings areal. Her har man til gengæld fundet spor af de foregående lejre. Eftersom disse langt fra dækker samme område, kunne man måske have gjort sig håb om, at en del af de hertil hørende canabaeområder ville være blevet fundet.

Tre faktorer er altså altafgørende for vor viden om canabae ved Xanten. For det første er tiden begrænset til før Bataveropstanden, da Vetera II pga. sin beliggenhed i dag er så utilgængelig, at man indtil videre har opgivet at lave egentlige undersøgelser af lejr- og canabae-bebyggelsen. For det andet har hensigten med udgravningerne

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

næsten udelukkende været selve fæstningen. For det tredje er de mangelfulde optegnelser fra den tidlige udgravning af Vetera I, såvel for canabae som for selve lejren, et alvorlig problem for fortolkningen.

At vi har kendskab til bebyggelsen overhovedet, kan dårligt betegnes som andet end held. Den sparsomme viden giver os dog mulighed for at rekonstruere canabae i den sidste periode som indeholdende bindingsværkshuse med tegltage og stenfundamenter. Måske har der eksisteret en foregående periode med træbebyggelse. Ludus med dets trækonstruktion sætter under alle omstændigheder en brøkdæl af scenen for livet i canabae.

Hvor omfattende canabae har været, er svært at sige på trods af forsøg på at komme med bud herpå ud fra topografien og graves beliggenhed. Måske har canabae ikke ligget umiddelbart op ad fæstningens voldgrav, men det vides ikke med sikkerhed.

Sammenfattende kommentarer

Der er påfaldende få gengangere blandt de her præsenterede strukturer fra Germania Inferiors canabaeområder. Dermed kunne man forledes til at tro, at der ikke forekom nogen lighedspunkter. Sammenligninger man med bedre udforskede canabae i andre provinser, f.eks. Carnuntum ved Donau og Caerleon i Wales (Petrikovits 1991, s.172-179), synes det imidlertid snarere at hænge sammen med udgravningshistorien og bevaringstilstanden for de enkelte lokaliteter i Germania Inferior. Ved Vetera er der så godt som ingen udgravninger overhovedet, og i Bonna må vi nøjes med stikprøver af området. Nogle bygningstyper synes at være repræsenteret flere steder, først og fremmest de lange huse, der forekommer i forskellige typer i Noviomagus, som angiveligt er identificeret i Novaesium og i hvert fald kort tid efter den valgte tidsramme endvidere i Bonna. Horreum er en bygningstype, der ses i både Noviomagus og Novaesium. Herudover må vi lade de forskellige steder komplementere hinanden for at få et mere samlet billede af en canabae. Følgende, som går mere på fordelingen og udlægningen af bygninger i canabae, genfindes både i Noviomagus og Novaesium: de gamle voldgrave har tilsyneladende ligget åbne og har hermed været bestemmende for placeringen af senere veje og huse. Der er tale om såvel bygninger opført af civile som strukturer opført under legionens kommando. Underforstået, dersom identifikationen af fabrica i Novaesium som et militært fabrica er korrekt (Sauer 1996, s.86-87). Der er for så vidt heller ikke tale om specielt ringe boliger/huse i canabae. Ganske vist er der for Noviomagus vedkommende en overvægt af de måske nok lidt simple langstrakte huse, men nogle af disse har haft opvarmning og vægbemaling, og indimellem ses peristylhuse. Husenes placering i området virker til gengæld noget tilfældig, når man ser bort fra selve hovedvejene.

Så vidt muligt har jeg forsøgt at begrænse mig til bygningerne i selve canabae, men der er en klar sammenhæng mellem de bygninger, der befinder sig i lejren, og dem, militæret finder det praktisk at placere ude i den omkringliggende canabae. Ofte er det blevet tydet sådan, at man med tiden lægger flere af de generende og pladskrævende fabrica og opmagasineringsbygninger uden for lejrene for kun at have de allernødvendigste inden for selve befæstningen. Dette skift finder især sted i årtierne efter Augustus (Petrikovits 1991, s.169). Dette mønster bekræftes af Germania Inferior. Ser vi på de tidligste faser af lejrene ved Novaesium, befinder der sig en stor mængde forskellige ovne inden for lejrenes afgrænsning og næsten ingen udenfor i området, som angiveligt var canabae. Fra 43 e.v.t. ses derimod eksempler på både fabrica og horrea i canabae. Overensstemmende hermed finder vi i Bonna en række pottemagerovne syd for lejren, der skønt de måske ikke har været drevet af de såkaldte immunes, direkte ansat i legionen, har leveret til denne. At det har været praktisk at placere de store teglovne og deres arbejdsområder i udkanten af bebyggelsen, virker umiddelbart plausibelt.

Ud over beboelses- og erhvervsbygninger (samt kombinationer heraf) har vi med forum i Noviomagus og ludus ved Vetera I og Noviomagus gode eksempler på nogle af de større bygningstyper, der i Romerriget gerne forbindes med det offentlige rum. Et væsentligt element mangler til gengæld så godt som fuldstændigt: der er ikke med sikkerhed påvist noget religiøst byggeri. Muligvis skal vi tage de gamle udsagn fra 19.årh. om et tempel i Bonna canabae for gode varer (Schultze 1901, s.91-104), men dette vil i så fald ikke med sikkerhed kunne placeres i 1.årh. e.v.t. Mere oplagt er det at lede efter religiøs aktivitet omkring Kybelekulten i Novaesium, hvor den såkaldte fossa sanguinis kan føres tilbage til første halvdel af 2.årh. e.v.t.

Konklusion

De mest systematisk udforskede canabae i Germania Inferior er Neuss/Novaesium og Nijmegen/Noviomagus. Det betyder, at fremstillingen i særlig grad er farvet af indtrykkene fra disse to steder. Selv her forbliver det

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

imidlertid svært at samle vidnesbyrd fra augustæisk og tiberisk tid. Følgende faktorer er medbestemmende herfor: For det første bevaringsomstændighederne på de givne steder. For det andet det faktum, at canabae, i hvert fald for Germania Inferiors vedkommende, havde en anden karakter end senere hen; formentlig indeholdt de ikke samme mængder håndværksrelaterede enheder. Dertil kommer formentlig den tids hyppigere rotation af militære enheder.

Ingen af lokaliteterne giver et tydeligt billede af, hvorledes en bestemt canabae tog sig ud for sine beboere og brugere. Tilsammen giver stederne imidlertid mulighed for rekonstruktion af et eksempel herpå. Langs hovedindfaldsvejene til lejren har de langstrakte huse ligget side om side. Herimellem kan have hævet sig et badeanlæg eller et finere herberg. Bagved forgrenede vejnettet sig mere eller mindre irregulært. Her har ligget andre hustyper, som f.eks. peristylhuse. Eller der har været horrea. Helt markant må ludus/amfiteatret og forum have skilt sig ud. Fabrica har været placeret inde imellem de andre bygninger, mens nogle af de mere generende måske har ligget i canabaes yderområder. Rester af gamle volde og voldgrave har været synlige imellem og langs med bygningerne.

Hvem de mennesker var, der bevægede sig rundt i canabae, og som nævnes i det indledende citat, er det desværre ikke muligt at komme nærmere ind på uden at gøre brug af mere indgående studier af enkeltfundsgrupperne eller gravene, som kun i ringe omfang er blevet berørt her.

Bibliografi

Andrikopoulou-Strack, J.-N., *Der römische Vicus von Bonn, i, Bonner Jahrbücher band 196, 1996, Köln 1997. s. 421-468.*

Barfield, L. H., Wentscher, J. & Wild, J. P., *Die Ausgrabungen unter dem Universitätsgebäude Bonn im März 1962, Bonner Jahrbücher band 163, 1963, Köln 1963. s. 342-367*

Baumewerd-Schmidt, H., *Wieder einmal gänzlich unerwartete Befunde im Bonner Stadtgebiet – Ein frühromischer Töpferbereich, i Horn e.a. (eds.), Fundort Nordrhein-Westfalen. Millionen Jahre Geschichte, Köln 2000. s. 312-313.*

Bloemers, J. H. F., e.a., *Noviomagus: Auf den Spuren der Römer in Nijmegen, Nijmegen 1980.*

Böcking, W., *Die Römer am Niederrhein und in Norddeutschland. Die Ausgrabungen in Xanten, Westfalen und Niedersachsen, Frankfurt 1974. s. 162-172.*

Detten, D., *Vetera Castra I: Römischer Basisstützpunkt für die militärischen Operationen im rechtsrheinischen Germanien zur Zeit des Augustus, i Wiegels & Schlüter (ed.), Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese, Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996, Osnabrück 1999. S. 401-417.*

Eck, W., *Geschichte der Stadt Köln, Köln in römischer Zeit: Geschichte einer Stadt im Rahmen des Imperium Romanum, Köln 2004.*

Enckevort, H., *The eastern canabae legionis of the legio X gemina on the Kops Plateau in Nijmegen, i Freeman, P. e.a. ed., Limes XVIII Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in*

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

Amman, Jordan (September 2000), Oxford 2002. s. 387-394.

Enckevort, H. & Thijssen, J., Nijmegen – A Roman town in the Frontier Zone of Germania Inferior, i Wilson (ed.), *The archaeology of Roman towns. Studies in honour of professor John Wacher*, Oxford 2003. s. 59-72.

Enckevort, H., The roman military complex in Nijmegen, i Vermeulen, Sas & Dhaeze (eds.), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen*, Ghent 2004. s. 103-124.

Fischer, T. (ed.), *Die römischen Provinzen. Ein Einführung in ihre Archäologie*, Stuttgart 2001.

Fischer, T., Beispiele zur Entstehung römischer Städte in den Nordwestprovinzen, i Precht og Zieling (eds.), *Xantener Berichte: Grabung – Forschung – Präsentation Band 9*, Mainz 2001. s. 11-16.

Gechter, M., Die Anfänge des Niedergermanischen Limes, i, *Bonner Jahrbücher Band 179*, 1979, Köln 1979. s. 1-129.

Gechter, M., Neus Untersuchungen im Bonner Legionslager, i, *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983, Stuttgart 1986*. s. 155-158.

Gechter, M., Ausgrabungen in der Bonner Lagervorstadt, i Horn e.a. (eds.), *Fundort Nordrhein-Westfalen. Millionen Jahre Geschichte*, Köln 2000. s. 314-315.

Haalebos, J. K. e.a., *Castra und Canabae, Ausgrabungen auf dem Hunerberg in Nijmegen, 1987-1994*, *Libelli Noviomagensis nr. 3*, Nijmegen 1995.

Haalebos, J. K., Die Canabae der Legio X Gemina in Nijmegen, i, *Gesellschaft Pro Vindonissa, Jahresbericht 1997, Brugg 1998*. S. 33-40.

Haalebos, J.K., Het Kampdorp, i Enckevort, Haalebos & Thijssen eds., *Nijmegen: Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes*, Nijmegen 2000. s. 51-53.

Haberey, W., Neus. Römische Brücke über die Erft, i, *Bonner Jahrbücher band 149*, 1949, Köln 1949. s. 344-346.

Hanel, N., *Vetera I Die Funde aus den römischen Lagern auf dem Fürstenberg bei Xanten*, Köln 1995.

Horn, H. G., *Die Römer in Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart 1987

Kaiser, M., Die Ziegelstempel der römischen Garnisonen von Bonn, *Bonner Jahrbücher band 196*, 1996, Köln 1997. s. 51-160.

Koenen, C., Aussenstrassen und wichtige Punkte in der Umgebung des Lagers, i, *Bonner Jahrbücher band 111/112*, 1904, Bonn 1904. s. 236-239.

Kunow, J., Ausgrabung und Funde 1982, i, *Bonner Jahrbücher band 184*, 1984, Köln 1984. s. 617.

Lehner, H. (ed.), *Ausgrabungs- und fundberichte vom 16. Juli 1900 bis 31. Juli 1901*, i, *Bonner Jahrbücher band 107*, 1901, Bonn 1901. s. 203-245.

Lehner, H. (ed.), *Ausgrabungs- und Fundberichte des Provinzialmuseums in Bonn*, i, *Bonner Jahrbücher band 110*,

Canabae legionis i Germania Inferior af Niels Bargfeldt

1903, Bonn 1903. s. 122-187.

Lehner, H. (ed.), *Vetera, Ausgrabungen in den Jahren 1908 und 1909*, i, *Bonner Jahrbücher* band ,1910, Bonn 1910. S. 230-300.

Lehner, H. & Oelmann, F., *Bericht über die Tätigkeit des Provinzialmuseums in Bonn*, i, *Bonner Jahrbücher* band 131, 1926, Bonn 1926. s.355-381.

Lehner, H., *Bericht über die Tätigkeit des provinzialmuseums in Bonn in der Zeit vom 1.4.1926 bis 31.3.1927*, i, *Bonner Jahrbücher* band 132, 1927, Köln 1927. s. 264-267.

Lehner, H., *Vetera die Ergebnisse der Ausgrabungen des BonnerProvinzialmuseums bis 1929*, *Röm.-Germ. Forsch.* 4, Berlin 1930.

Mason, D. J. P., *Chester: The Canabae Legionis*, i, *Britannia* vol. 18, 1987, 1987. s.143-168

Müller, G., *Novaesium. Die Ausgrabungen in Neuss von 1955 bis 1972*, i, *Ausgrabungen in Deutschland. Monographien* Band 1,1, Mainz 1975. s. 384-400.

Müller, G., *Die militärischen Anlagen und die Siedlungen von Novaesium*, i Chantraine e.a. (eds.), *Das römische Neuss*, Stuttgart 1984. s. 81-86.

Niessen, J., *Geschichte der Stadt Bonn. Teil I*, Bonn 1956. s. 15-32.

Petrikovits, H., *Die Ausgrabungen in Neuss (Stand der Ausgrabungen Ende 1961)*, i, *Bonner Jahrbücher* bd. 161, Köln 1961. (s. 449-485)

Petrikovits, H., *Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie II 1976-1991*, Beihefte der *Bonner Jahrbücher* bd. 49, Köln 1991.

Sadée, E., *Das Römische Bonn*, Bonn 1925.

Sauer, S., *Ein fabrica-Bau in der Neusser canabae legionis*, i, *Archäologie im Rheinland* 1995, Stuttgart 1996. s. 86-87.

Schultze, R., *Römische Wohnstätten in Bonn*, i, *Bonner Jahrbücher* band 106, 1901, Bonn 1901. s. 91-104.

Sommer, C. S., *Kastellvicus und Kastell – Modell für die Canabae legionis?*, i, *Gesellschaft Pro Vindonissa, Jahresbericht* 1997, Brugg 1998. S. 41-52.

Stenmans, P., *Die Canabae der Legionen*, i, *Neuss im Wandel der Zeiten*, Neuss 1970. s. 29-30.